

І.В. Тарасова
аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: *М.Є. Шумило*
доктор юридичних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Особливості підписки про невиїзд як одного з видів кримінально-процесуального примусу

У статті досліджуються характеристики запобіжних заходів у системі засобів державного примусу. Аналізуються ознаки запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд з точки зору загальних ознак кримінально-процесуального примусу.

В статье рассматриваются характеристики мер пресечения в системе средств государственного принуждения. Анализируются признаки меры пресечения в виде подписки про невыезд с точки зрения общих признаков характерных для уголовно-процессуального принуждения.

The article deals with the characteristics of preventive measures in the system of state coercion. Analyzes the characteristics of preventive punishment in the form of a subscription of parole in terms of general features characteristic of the criminal procedural coercive.

Ключові слова: примус, кримінально-процесуальний примус, запобіжні заходи, підписка про невиїзд, превентивність, примусовість.

Постановка проблеми

Прагнення України вступити до європейської спільноти позначається на всіх правових рішеннях та правових інститутах. Відтак особливого значення набувають питання використання державою різних форм примусу та необхідність з'ясування взаємозв'язку між ефективністю методів державного управління та реалізацією гарантії прав, свобод та інтересів особистості.

Гуманізація кримінальної політики в нашій державі спрямована на корегування багатьох інститутів кримінального процесу, в тому числі й інституту запобіжних заходів як однієї з форм примусу. Прихильники реформ постійно підкреслює необхідність застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Однак майже не пропонується внести необхідні зміни в законодавство щодо корегування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Серед заходів, яким, на наш розсуд, приділяється не достатньо уваги, підписка про невиїзд посідає перше місце – як за кількістю випадків застосування, так і стосовно недостатності нормативного врегулювання.

Аналіз досліджень і публікацій

Дослідженням загальних питань застосування запобіжних заходів займалось багато видатних науковців, серед яких І.Л. Петрухін, В.М. Коркунов, З.З. Зіна-тулін, З.Д. Єнікеева, М.І. Капінуса, В.А. Михайлова, М.М. Михеєнко, А.П. Рижова, В.М. Тертишнікова, Н.В. Щедрина та ін. Більш детально у своїх працях тему підписки про невиїзд розглядали Ю.Д. Лівшиц, Л.К. Трунова, Є.Г. Васильєва, Н.В.Ткачова.

Розглянувши наукові праці, присвячені запобіжним заходам, доходимо висновку, що наукова спільнота не звертає достатньої уваги на важливі питання, які пов'язані з застосуванням підписки про невиїзд, як-то: підстави застосуван-

ня підписки, строки дії підписки про невиїзд та ін. Саме це дає правоохоронним органам можливість застосування підписки про невиїзд до всіх випадків, коли за законодавством неможливе взяття під варту, замість тих випадків, коли це обумовлено обставинами справи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Застосуванню засобів примусу в межах кримінального процесу приділяється багато уваги науковцями, але на сьогодні не вирішеними залишаються питання розмежування мети застосування кожного із запобіжних заходів та питання стосовно строків дії запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі.

Формування цілей статті

Проаналізувати особливості підписки про невиїзд в Україні з огляду на примусовість та превентивність цього запобіжного заходу. Дослідити розвиток наукової думки з приводу вдосконалення цієї норми права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Реформування кримінального процесу не має на меті позбавлення примусу, а спрямоване на обмеження зайвого та необґрунтованого застосування різних засобів примусу. Держава стосовно особи, яка підпала під вплив кримінального процесу, застосовує різні форми та види кримінально-процесуального примусу, які є найбільш ефективними засобами впливу на особу, заради досягнення певного результату. Метод примусу належить до найбільш жорстких засобів впливу, але в той же час, у разі порушення норм права, встановлених державою, є універсальним засобом регулювання поведінки людини.

Визначення загального поняття «примус» зроблено багатьма науковцями, які вивчають теорію держави та права. Так, наприклад, А.В. Дьомін дає таке визначення примусу: «Принуждение – это насильственное воздействие на сознание и волю лица, императивно навязывающее ему определенный вариант поведения. Сущность принуждения состоит в отрицании воли подвластного, в отсутствии у него какой-либо свободы выбора» [1, с. 168]. Засоби примусу впливають на особу (суб'єкта відносин) шляхом погрози застосування насильства стосовно неї з боку іншого суб'єкта з метою досягнення бажаної поведінки або певного результату.

Кримінально-процесуальний примус є різновидом державно-правового примусу, але за певних умов та в межах визначених кримінально-процесуальним законом правовідносин та лише уповноваженими особами і органами, які, згідно зі службовим статусом, мають право на застосування певних форм примусу від імені держави. Він використовується з метою забезпечення реалізації права, запобігання правопорушенням, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав тощо. Кримінально-процесуальний примус може полягати у фізичному, матеріальному або моральному (психологічному) впливі правоохоронних органів та суду, що проявляється у правових обмеженнях особистого, майнового чи організаційного характеру на суб'єкта – учасника кримінально-процесуальних відносин, який здійснив або підозрюється у скоєнні злочину [2].

Як зазначалось вище, необхідність у застосуванні будь-якого з видів державно-правового примусу виникає в разі невідповідності волі та поведінки суб'єкта правовідносин загальнодержавній волі, яка зафіксована у законодавстві країни. Тобто людина скоює вчинок, який суперечить закону, тому до неї у відповідь на це застосовуються засоби примусу. Вчені підкреслюють особливе значення цього положення. Це стосується і кримінально-процесуального примусу, але іноді бувають випадки, коли внутрішня незгода людини не спонукає особу до здійс-

нення протиправних дій. Крім цього, застосування примусу в межах кримінального процесу ще не означає, що особа з високим рівнем правосвідомості не згодна з волею держави. В деяких випадках, наприклад, в разі дієвого каяття або в разі здійснення злочину в стані афекту чи з необережності, можемо стверджувати, що особа, яка здійснила протиправну дію, усвідомлює, що до неї мають бути застосовані примусові заходи, та внутрішньо може бути згодна з цим.

Разом із тим, деякі види кримінально-процесуального примусу направлені на запобігання та недопущення певної поведінки суб'єкта права. Такі форми примусу можуть бути застосовані до вчинення особою протизаконних дій. «Превентивные меры в уголовном процессе чаще всего применяются для предотвращения нежелательного поведения конкретного лица (частная превенция), а не для устрашения других граждан (общая превенция), поскольку мерами наказания они не являются», – зауважує І.Л. Петрухін [3, с. 81].

Тому не можна не погодитись з тим положенням, що сама можливість примусового виконання, наприклад, запобіжних заходів надає їм об'єктивно-примусовий характер. До того ж, законодавче закріплення можливості застосування кримінально-процесуального примусу як превентивного засобу впливу спонукає особу виконувати норми права. На нашу думку, більш коректним є висловлювання, що можливість застосування засобів кримінально-процесуального примусу не залежить від волі та свідомості особи, стосовно якої вони застосовуються, але вона повинна бути обумовлена причинно-наслідковим зв'язком, а саме: має безпосередньо залежати від доведеності скоєння злочину певною особою.

Відомий російський процесуаліст Л.К. Трунова підкреслює превентивність застосування кримінально-процесуального примусу. Вона вказує на те, що під засобами кримінально-процесуального примусу слід розуміти не тільки засоби впливу на свідомість та волю особи, але й: «...предусмотренные уголовно-процессуальным законом средства ограничения конституционных и иных прав и свобод личности в уголовном судопроизводстве, применяемые дознавателем, следователем, прокурором и судом при наличии условий, оснований и в порядке, регламентированном законом, для пресечения и предупреждения нарушений нормального хода производства по уголовному делу» [4, с. 17]. Таким чином, автор не вказує на обов'язковість застосування насильства над особою, він підкреслює необхідність обмеження прав та свобод особи в кримінальному процесі в ході застосуванні будь-якого із засобів кримінально-процесуального примусу.

Застосування запобіжних заходів посідає особливе місце серед інших дій правоохоронних органів, які мають примусовий характер. Законодавець підкреслює, що кримінально-процесуальний примус у формі запобіжних заходів повинен застосовуватися у тих випадках, коли переконання у необхідності виконувати приписи закону не має впливу на підозрюваного, більше цього, владна особа переконана, що підозрюваний (обвинувачений, підсудний) має намір ухилитися від слідства, перешкоджати встановленню істини по справі або продовжувати злочинну діяльність.

Оскільки запобіжні заходи є інститутом кримінально-процесуального права, вони мають характерні риси, які притаманні кримінально-процесуальному примусу, в тому числі: примусовість, превентивність, факультативність та строковість. Відтак окремі види запобіжних заходів мають спільні та індивідуальні характеристики в рамках загальних положень кримінально-процесуального примусу.

Розглянувши основні аспекти примусу в кримінальному процесі, зупинимось на особливостях саме підписки про невиїзд. Ю.Д. Лівшиц відзначав, що, незважаючи на відносну м'якість цього засобу порівняно з взяттям під варту, обмеження, які він передбачає, все ж дуже серйозні, тому не можна «автоматично» застосовувати цей запобіжний захід [5]. Виходячи з аналізу ст. 151 Кримінально-процесуального кодексу України, зрозуміло, що підписка про невиїзд є

запобіжним заходом, який зобов'язує підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або засудженого не відлучатися із чітко визначеного та вказаного в підписці зареєстрованого місця проживання (постійного або тимчасового) без згоди уповноваженої особи, яка обрала запобіжним заходом підписку про невиїзд [6].

Однією із важливих умов застосування будь-якого із запобіжних заходів є співвідношення мети та ефективності застосування певного виду запобіжного заходу. В законодавстві України вказано декілька завдань, які повинні виконувати запобіжні заходи, але немає посилань на те, з якою метою застосовується тої або інший запобіжний захід. Тому для визначення результативності використання підписки про невиїзд слід чітко сформулювати мету та скорегувати аспекти реалізації такого запобіжного заходу для підвищення ефективності його застосування.

Виходячи зі змісту ст. 151 КПК України, основною метою застосування підписки про невиїзд як запобіжного заходу є недопущення ухилення підозрюваного від слідства та суду [6]. Науковий підхід до мети застосування підписки про невиїзд відзначає, що підписка про невиїзд має декілька завдань. По-перше, обмеження способів пересування підозрюваному, обвинуваченому, тобто підписка про невиїзд застосовується з метою запобігання спробам ухилення від дізнання, слідства або суду. Це обумовлено зобов'язанням не тільки не відлучатися із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження без дозволу слідчого чи суду, а ще й обов'язком з'являтися за викликом до уповноваженого органу, який обрав підписку.

По-друге, мета підписки про невиїзд як запобіжного заходу без позбавлення волі – примусити виконувати процесуальні приписи шляхом створення для особи незручного психологічного становища. Психологічний тиск на особу підвищує вірогідність досягнення мети застосування запобіжних заходів. Це виявляється у двох аспектах: у вигляді погрози у застосуванні більш суворого запобіжного заходу та у вигляді залежності від рішення владного суб'єкта правовідносин. Обвинувачений вимушений у разі необхідності зміни місця проживання або навіть тимчасового від'їзду щоразу звертатися до слідчого з поясненнями та проханням про дозвіл відлучитися [7]. З іншого боку, це дає слідчому можливість безперешкодно викликати особу для провадження будь-якої слідчої дії. Це безперечно підвищує ефективність такого запобіжного заходу. Однак не треба забувати, що застосування будь-якого із запобіжних заходів посягає на недоторканність особи, але різною мірою. Відтак у разі вибору запобіжного заходу – підписки про невиїзд – підозрюваний (обвинувачений) у примусовому порядку втрачає законну можливість вільного пересування. Унаслідок цього його інтереси, які пов'язані з вибором місця проживання чи перебування, залежать від дозволу слідчого, тому не можуть бути повністю задоволені.

Підписка про невиїзд є, безумовно, засобом психологічного впливу на особу та обмежує соціальні можливості підозрюваного [8]. У разі застосування підписки про невиїзд особа потрапляє у становище соціально-психологічного обмеження без фізичного впливу, тому це, як слушно відзначає І.Н. Петрухін, «...не супроводжається грубим фізическим насиліем над личністю» [3, с. 81]. Психічний примус – це метод впливу, у разі якого особа сприймає позицію суб'єкта правового впливу, але це сприйняття пов'язане з утиском волі особи. За цих умов в особи відсутнє переконання у правильності, соціальної справедливості та юридичній доцільності громадської думки і відповідної поведінки [2].

Слід зауважити, що при виконанні умов підписки особа керується психологічними мотивами, які можуть бути сприйняті як соціальний борг або як вимушена необхідність. Таким чином, одна і та ж діяльність може бути сприйнята особою або як свобода, або як необхідність, тому може мати або примусовий характер, або добровільний [9].

У разі застосування підписки про невиїзд, як правило, обвинувачений згоден зі застосуванням такого запобіжного заходу, навіть іноді намагається довести слідчому свою правоту при здійсненні процесуальних обов'язків. Підписавши підписку, обвинувачений свідомо дає згоду не відлучатись із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження, чітка адреса якого вказується у підписці, та з'являється за вимогою слідчого. У разі якщо в момент вибору запобіжного заходу підозрюваний не згоден з умовами підписки про невиїзд, слідчий не може примусово її взяти. В таких випадках він може застосувати інший запобіжний захід на свій розсуд, і не лише той, який не пов'язаний з позбавленням волі. Як свідчить практика, в подібних випадках слідчі надають перевагу більш суворому запобіжному заходу у вигляді взяття під варту.

Деякі науковці наполягають, що ефективність досягнення мети підписки про невиїзд залежить лише від свідомості особи. Так, наприклад, В.М. Коркунов у своїх роботах вказує, що «реализация подписки про невыезд как меры пресечения проявляется в психологическом воздействии на сознание обвиняемого, которое основывается на морально-этических качествах его личности, не позволяющих ему нарушать взятое обязательство» [10, с. 54].

Особливість превентивних засобів в кримінальному процесі – те, що вони направлені на перешкоджання небажаної поведінки певної особи, провини якої в здійсненні злочину не доведена, але доведена причетність до скоєння злочину. Така доведеність причетності повинна мати фактичне підтвердження і дає змогу вважати, що існує вірогідність того, що особа буде перешкоджати правосуддю або може втекти від слідства.

Аналізуючи зміст превентивності запобіжних заходів в цілому, доходимо висновку, що особливість застосування підписки про невиїзд полягає також у тому, що вона обирається у випадках, коли обвинувачений не ухиляється від слідства, хоча є припущення, що він може це здійснити. Для цього достатньо обгрунтованого припущення, що можуть наступити небажані наслідки, зокрема ухилення обвинуваченого від слідства та суду.

Підставами застосування запобіжних заходів, згідно із законодавством, є фактичні дані, що вказують на неналежну поведінку підозрюваного чи обвинуваченого. Слідчі, за відсутності чіткого визначення змісту поняття «фактичні дані», спираються у своїх висновках, окрім посилення на тяжкість злочину, на характеристику особистості, її соціальне та матеріальне становище. Тому підписка про невиїзд досить часто застосовується до осіб, які мають постійне місце проживання та роботу, але без достатніх для того фактичних умов, тобто коли немає доказів, які б підтверджували, що підозрюваний збирається або має намір ухилитися від слідства чи суду.

Судова практика свідчить, що при вирішенні питання про встановлення даних, які підтверджують намір підозрюваних чи обвинувачених ухилитися від слідства, розглядаються наступні: відсутність постійного місця проживання, наявність судимостей, показання співучасників чи свідків, придбання квитків або відкриття візи для виїзду за кордон, відсутність постійного місця роботи, а також наявність випадків неявок за викликом слідчого в минулому. Але це не завжди має відображення в офіційних матеріалах справи. Тому частими є випадки, коли із постанов про обрання запобіжним заходом підписку про невиїзд не можна зробити висновок правильно чи ні обрав слідчий цей запобіжний захід до підозрюваного або до обвинуваченого.

Примус у кримінальному процесі не є постійним. Більшість засобів кримінально-процесуального примусу мають обмеження в термінах, навіть покарання обчислюється певними строками. Але законодавство України не містить строків дії запобіжних заходів. Обмеження стосовно строків має лише утримання під вартою та затримання.

Дотепер не врегульовані питання стосовно строків дії запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Ці питання вирішуються слідчим на власний розсуд, як правило, не враховуються права та законні інтереси підозрюваного чи обвинуваченого. Законодавство не вказує ні мінімального, ні максимального терміну дії запобіжного заходу, тому він розповсюджується на весь час проведення слідства та судового розгляду. Згідно із законодавством, дія запобіжного заходу залежить від того, чи залишаються в силі обставини, якими обумовлювалось застосування того або іншого запобіжного заходу. Але не існує механізму перевірки цього положення, тобто ні підозрюваний, ні його захисник не мають способів доведення того, що він (підозрюваний) не збирається ухилитися від слідства. В цьому випадку принцип «презумпції винуватості», на нашу думку, не є демократичним.

Запобіжні заходи як види кримінально-процесуального примусу існують у межах кримінального процесу та закінчують свою дію по закінченню кримінального процесу [11]. В нашій державі, як уже зазначалося, не існує роз'яснень стосовно меж дії та строків дії підписки про невиїзд. Строк дії підписки про невиїзд, за загальним правилом, визначається від моменту обрання до моменту зміни або скасування цього запобіжного заходу. Обмеження строку дії підписки законом не передбачене. Розглянувши практику застосування такого запобіжного заходу в інших країнах, можемо провести відповідну паралель. Наприклад, Конституційний суд Російської Федерації керується роз'ясненням, в якому вказано: «...такая мера процессуального принуждения, как подписка о невыезде, ограничивает право свободно передвигаться, выбирать место жительства, выезжать за пределы Российской Федерации (ст. 27 Конституции РФ), т. е. порождает последствия, выходящие за режим уголовного процесса, при том, что эти последствия могут иметь длительный характер, поскольку предельный срок предварительного следствия, в ходе которого допускается действие этой меры пресечения, ограничен лишь сроками давности» [7, с. 87]. Таким чином, у межах провадження розслідування кримінальної справи та судового розгляду запобіжний захід діє весь час, поки не буде винесено постанову про скасування або зміну запобіжного заходу. Це положення підкреслює значення цього запобіжного заходу та підтверджує необхідність надати роз'яснення уповноваженим особам, що в разі непідтвердження «фактичних даних» про спроби підозрюваного (обвинуваченого) ухилитися від слідства, треба скасовувати запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд або замінити його на письмове зобов'язання про явку на виклик особи, що проводить дізнання, слідство або до суду.

Щодо інших особливостей підписки про невиїзд як засобу кримінально-процесуального примусу, то більшість авторів підкреслюють значущість погрози застосування більш суворого запобіжного заходу, посиляючись на статтю 151 Кримінально-процесуального кодексу України. Але, на нашу думку, це не є особливістю саме підписки про невиїзд, оскільки при порушенні умов будь-якого запобіжного заходу його може бути змінено на більш суворий запобіжний захід, що зафіксовано у ч. 4 ст. 165-1 Кримінально-процесуального кодексу України [6].

Висновки

У демократичній державі пріоритетним у процесі використання примусу є дотримання принципу гуманізму та законності, тому за кожної можливості потрібно відмовлятися від найбільш жорстких форм примусу. Застосування запобіжних заходів повинно бути засновано на чіткій відповідності принципу їх індивідуалізації. Закон повинен мати чітко встановлений порядок та чітко позначати межі застосування кожного із запобіжних заходів.

Будь-який вид примусу пов'язаний з насильством над особою. Його засто-

сування супроводжується пригніченням воли підвладного. Однієї з гострих проблем, яка виникає в разі використання примусу в кримінальному процесі, є саме те, що особистість неодмінно відчуває внутрішній протест, що спричиняє психологічні травми в особи, яка підпала під дію кримінального процесу, але провина якої (іноді навіть причетність) не доведена судом. Безсумнівно, заходи примусу повинні застосовуватися тільки в разі необхідності, якщо особа відкрито заперечує авторитет закону і спроби переконання у необхідності виконання приписів норм права є недостатніми.

Навіть при застосуванні запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, не треба забувати, що вони також обмежують права особи, провина якої ще недоведена, як і не доведено бажання протидіяти слідчим органам. Не має сумніву, що необхідно законодавчо більш детально визначити умови та підстави застосування підписки про невиїзд, обов'язковість відображення їх у постановках про обрання запобіжного заходу та визначити межі і термін дії такого заходу кримінально-процесуального примусу.

Таким чином, підписка про невиїзд – це примусовий захід, який врегульований нормами кримінально-процесуального права. Він має превентивний характер, що обмежує право на свободу пересування, але не виключає можливість пересування повністю. Він ставить особу у психологічну залежність від державного органу, який приймає рішення щодо умов застосування та умов зміни запобіжного заходу. Але за умови об'єктивно правильного підходу до його застосування він має високий рівень ефективності.

Список використаних джерел

1. Демин А.В. Теория государства и права / А.В. Демин // Курс лекций. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 184 с.
2. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к. ю. н.: 12.00.01 / О.М. Шевчук / – Харків, 2003. – 16 с.
3. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: Общая концепция. Неприкосновенность личности / И.Л. Петрухин. – М. : Наука, 1985. – 239 с.
4. Трунова Л.К. Сучасні проблеми застосування запобіжних заходів в кримінальному процесі : дис. на здобуття наукового ступеня д. ю. н.: 12.00.09 / Л.К. Трунова. – М., 2002. – 419 с.
5. Лившиц Ю.Д. Подписка про невыезд как мера пресечения уклонения от следствия и суда / Ю.Д. Лившиц // Правоведение. – 1959. – № 3. – С. 124–128.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України, зі змінами і доповненнями станом на 10.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.
7. Ткачёва Н.В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России : [монография] / Н.В. Ткачёва. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 192 с.
8. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе. Меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П.И. Люблинский // – СПб. : Сенатская типография, 1906. – 705 с.
9. Кудин Ф.М. Принуждение в уголовном судопроизводстве / Ф.М. Кудин. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1985. – 136 с.
10. Коркунов В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Коркунов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 137 с.
11. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З.Ф. Коврига. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 99 с.